

Държава и църква в последното десетилетие на XX век през светлината на един документ

Веселин Методиев

Отношенията държава – църква са от изключително значение за възникването на модерната ни държава. Българската историография се спира на този въпрос още върху годините на Българското Възраждане. Днес притежаваме обобщаващи трудове, някои от които обхващат цели периоди от историческия процес на България през и след 70-години на XIX в.¹ Така е създадена стабилна основа, на която да се стъпи при проучванията на най-новото време. Онова което естествено липса е историографско описание на последния четвърт век от държавния живот на българското общество.

Моето мнение е, че първите десетина години, времето от 1989 до 2001 г., т.е. края на XX в. вече подлежи на историческа преценка и анализ. Бе извършен сериозен прелом в обществената и стопанска действителност, независимо от съществуващите разнородни оценки – положителни и отрицателни. Методологически вярно е, че има завършек на този посткомунистически период от българската история. Може дори да се предположи, че навлизайки в средата на второто столетие на XXI в., вече се намираме в различно време като предизвикателства пред хората и институциите. Много от нещата характерни за приоритетите на обществения разговор от тогава вече са непознати на едно поколение българи. Наред с това гигантската технологична промяна на информационния живот на хората, също дава отпечатък на нещо ново, различно от онова, което мислехме и си представяхме като комуникация през последните десет

¹ Това е най-видно от изследванията на **З. Маркова**, *Българската екзархия 1870-1879*, С., 1989; **Св. Елджеров**, *Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877-1945*. С., 2004; **М. Методиев**, *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944-1989 г.)* С., 2010; **Петко Ст. Петков**, *Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878-1912 г.*, Велико Търново, 2012 и множество студии и статии, които любознателният читател може да намери в подробната библиография на последния по хронология труд на П. Петков.

години на XX в. Трябва веднага да направя уговорката, че тези хронологични рамки са от гледна точка на външните за човека фактори – институции, интернет и прочее, инак ние хората си носим едни и същи въпроси от ценностна гледна точка и делим времето в зависимост от личния си живот. А тук става дума за отношението държава – църква, което е класически институционален въпрос.

* * *

Есента на 1989 г. донесе небивала до този момент за българското общество активност на политически изяви. Превратът срещу водача на тоталитарната държава, неговото арестуване оформи за броедни седмици публичното класическо разделение на два полюса – комунисти-реформатори и антикомунисти, което до този момент бе старателно укривано от противниците на режима. На митингите на възникващата опозиция се появиха хора в расо, дори на трибуната. От другата страна, управляващите комунисти, посетиха със свещ в ръка коледните празници в храма. Веднага трябва да подчертая, че опозиционните среди използваха християнските символи за директен политически изказ – създаде се практика на протестни мълчаливи бдения начело със свещеник и свещ в ръка. Още тогава, но и днес може да определим, че това което приличаше повече на политическа акция – бденията, бяха с повече вяра в душите на хората, докато посещенията на управляващите бяха чиста политика – държавата демонстрираше ново отношение към църквата. Това бе ясно послание за сътрудничество, след дългите години на пренебрежение и незачитане. Възникна за първи път острият въпрос – възможно ли е атеистите да бъдат наистина в сътрудничество с вяраващите. Отговорът се очакваше да дойде от самия връх на Българската православна църква – Св. Синов и неговия патриарх. Но не дойде нито анатема, нито прошка. В тези първи дни и седмици на остри и масови публични реакции направи впечатление оглушително отсъствие на Българската православна църква от големия спор за тоталитарната държава. Така страната ни стана далеч по-различна в

отрицанието на комунизма от централноевропейските държави, където ролята на църквата в процеса на промяна бе фактически доминираща, дори на моменти изпреварваща светските прояви. Нека не забравяме, че дейността на енорийските свещеници винаги ще бъде по-ефективна в обществени промени, тъй като те са най-близко и най-масово до хората. В България това може да бъде наблюдавано в рамките на мюсюлманското изповедание. Едно от необходимите допълнения е, че българският атеизъм бе достигнал изключителни размери. Онова, което П. Мутафчиев констатира за еретизма в нашето общество² комунистическото време с неговата идеология и вай-вече масираната пропаганда изглежда бе довело до небивала крайност.

Отварянето на обществото позволи и изявата на нов процес – навлизане на протестантски църкви. Още от първите месеци това бе част от антикомунистическото действие, тъй като българското протестантство бе тежко репресирано в началото на комунизма и намираще своето възраждане, което естествено бе съчетано с нови вълни на изява сред хората. Най-малко се разпростря в тези първи месеци влиянието на католическата църква. Появиха се и източни вярвания, които бързо заглъхнаха.

До първото управление на некомунистите 1991-1992 г. промените в православната църква не стояха на дневен ред. Изглежда обществото като цялост намираще решението в светската власт – когато комунистите са на власт не може да се очаква промяна. А вътре в самата общност темата за промяна изглежда бе налична, на и слаба. Фактически устрема към декомунизация засегна и църковната среда. Не пролича силна вяра сред хората, която търсеше промяна, а по-скоро всичко бе сведено до намесата на държавата. Този подход може да бъде определен като изява на слаба вяра. Ето така църковната тема стана част от политиката, не като необходима връзка и отношения, а като пряка намеса. В един по-късен етап дори това бе формулирано от дейци на Св. Синов – нашата църква е цезаропапистка и

² П. Мутафчиев, Поп Богомил и Свети Иван Рилски, вж. и интернет публикацията <http://librev.com/2013-03-30-08-56-39/scrubbles/essays/1764-2012-09-10-17-28-29>.

поради това тя винаги се съобразява с мненията и решенията на светската власт. Нещо твърде старо и оправдаващо, за да бъде вярно.

Но по този път това първо управление завлече със себе си и сблъсъците в църквата. Бързата криза в правителството, правителствени смени в май 1992 г. съвпаднаха с атака на синодалната палата. Това стана с активно участие на правителствената администрация. Спорът в църквата отне от ресурса на държавата – административен и най-вече полицейски.

И в България заживяха свой живот два синода. На мястото на облагородяващата роля на църковен свят, се появи политическото разделение, произведено в синодална разпра. Тук най-любопитния въпрос е – доколко поддръжниците на БСП, които защитаваха статуквото успяха да се доближат до вярата или останаха просто едни политически фенове, които подкрепят всяка политическа стъпка на своите? За тези които застанаха на страната на новия синод бе ясно, че са представителите на онази част от българското общество, която бе съхранила големите църковни празници – Коледа и Великден в душите и сърцата си. Именно поради тази причина бе трудно да се приеме и наличието на насилие в тази скромна и смирена общност каквато е църквата.

В следващите няколко години държавата не намираще сили за съгласие, което да изгради в разделената по институционален и храмов път християнска общност. По-скоро с действията си помагаше на онази част, която бе смятана като казионна във времето на тоталитарната държава. Не трябва да се забранява в изброяването на тематиката и непримиримостта между митрополитите които съставляваха двете противостоящи си страни. В това време държавата стана наблюдател и на разцепление в средите на мюсюлманската общност. И там си проектира същата разделителна линия – хората от казионното време и тези които искат да изградят новите институции на своята вяра. Тук има важна особеност, че съществуващата етническа партия, защитаваща мюсюлманското население или по-скоро изявяваща се в такава посока бе единна на страната на новите и структурите на ДПС имаха своят принос в изграждането на алтернатива на приетия от държавата главен мюфтия и негово ръководство.

Правителствата в периода 1993-1997 по-скоро бяха без мнение или в открита защита на старите ръководства на вярващите общности, чийто корени се намираха във времето преди 1989 г. Това слепи бившата комунистическа партия с тези части на управление както сред християните, така и сред мюсюлманите. Естествена политическа алтернатива за вярващите бе намерена сред тогавашната антикомунистическа опозиция. Времето до 1997 г. може да се опише с няколко характеристики: нарастване на църковната криза; силно разделение сред архиерей и свещеници; белези на апаратни игри, характерни за комунистически и посткомунистически партии; разцепление и сред мюсюлманската общност в страната.

В края на 1996 и началото на 1997 г. особено след 10 януари улиците и площадите, първоначално на София, а през януари и началото на февруари и в цялата страна бе залята от стотици хиляди хора. В това голямо събитие имаше мощно присъствие на християнски свещеници. В емоцията на протестите през януари 1997 г. те застанаха на страната на синята опозиция. Бяха в челото на протестиращите, носеха хоругви и пееха църковни песни. Така политически и духовни водачи застанаха едни до други. Успехът на политиките очаквано следваше да доведе и успех на съответните крила в разделенияте църковни общности.

Краят на века бе белязан от развитието на отношенията между правителството на ОДС и църквата. Бе ясно заявена политическата оценка на правителството, че в страната няма легитимен патриарх. Това бе своеобразно дистанциране от заеманата позиция до този момент. Само да напомня, че според действащия закон за изповеданията цялата власт в един регистрационен режим в отношенията държава – църква бе в ръцете на определен от министър-председателя заместник министър-председател. И тъй като това бе мое задължение и отговорност ще завърша не само в качеството си на хроникьор, но и на участник в събитията.

Изявеното мнение през медиите за Православната ни църква, че няма легитимен патриарх не бе в рамките на църковния канон, а политическа оценка за една реалност в която бяха потопени всички. Опозицията веднага потърси конфронтация чрез инструментите на парламентарния контрол.

Отговорът бе подготвен от тогавашния директор на Дирекция по изповеданията към Министерския съвет г-н Любомир Младенов, на който помогнах с един документ от архива на БКП. С уважение към стенограмите на парламента и тъй като е дадена цялата хронология на събитията около сблъсъка държава-църква в 90-те години на ХХ в. ще цитирам изцяло тогавашния отговор, даден на въпрос на г-жа Т. Дончева на 27 юни 1997 г.:

„Уважаема госпожо Дончева! Пристъпвам към отговора си с огромното желание да бъда полезен както на Вас, така и на всички колеги в парламента, тъй като става дума за нещо много важно. Става дума за дейност, в която ние, представителите на изпълнителната, и вие, представителите на законодателната власт, можем само да помогнем. Ние не можем да уредим този въпрос, както Вие сама посочихте.

РЕПЛИКА ОТ ОПОЗИЦИЯТА: Можем и да попречим.

ВЕСЕЛИН МЕТОДИЕВ: Можем да попречим, да. И сме пречили всички. Аз ще ви запозная кой и как.

Ще си позволя да разделя отговора на две части. Първата част е да опиша чисто нормативно как е процедирано в последните години и втората част, защото става дума за уронване на престижа едва ли не на страната ни, да ви запозная в последните 30-40 години кой как по документи, уважаеми господа, няма да злоупотребявам изобщо, ще ви цитирам документи, кой как се е грижил за Българската православна църква.

При формирането на централно ръководство на едно изповедание в съществуващата днешна правна уредба трябва да бъдат спазени кумулативно две условия. В случая с Православната църква първото е църковното ниво и то е посочено в чл. 2 от Устава на Православната църква. Взето само това ниво, то не може да създаде легитимно ръководство на особената организация с нестопанска цел, както е в нормативните документи, наречена Православна църква. Следва да бъде спазен и специалният Закон за изповеданията, който съставлява второто нормативно ниво.

Още с първата част на акт № 92 от 25 май 1992 г. тогавашният директор на Дирекцията по вероизповеданията Методи Спасов прави

констатацията, че централното ръководство на Православната църква нито е избрано съгласно Устава, нито е регистрирано по чл. 16 от Закона за изповеданията и следователно не би могло да представлява и задължава изповеданието.

С констативен протокол от 23 ноември 1993 г. е установено, че изборът, проведен през 1971 година за патриарх, е станал в нарушение на членове 91, 94, 56, 59, 62, 66, 69, 70, 71, 72, 45, 47, 32, 33, 16, 18 и 22 от Устава на Православната църква. (Шум в опозицията) Много ви моля, бъдете любезни, ще свърша бързо. Не се притеснявайте. Става въпрос за нормативните документи, по които носим някаква отговорност. Не ме репликирайте, моля ви се, бъдете добри!

Становището на Правния отдел на Министерския съвет от 30 декември 1992 г. също е категорично - нелегитимността на ръководството на Православната църква може да се констатира от всеки държавен орган по разглеждания от него въпрос.

Тези констатации на изпълнителната власт и заинтересованите църковни среди са потвърдени от две решения на Върховния съд на Република България, съответно от юли 1992 г. и ноември месец същата година. Особено категоричен е текстът във второто решение. Като овластен от закона държавен орган кръгът и характерът на въпросите, с които е могла да се занимава, Дирекцията по вероизповеданията в Министерския съвет е направила своите констатации: "Българският патриарх Максим не е избран съгласно Устава на Православната църква и няма регистрирано отговорно пред държавата ръководство и няма регистрирани ръководни органи на вероизповеданията. Дирекцията по вероизповеданията е установила обстоятелства и факти, които е могла и е била длъжна да направи и тези констатации не са държавна намеса във вътрешноорганизационния живот на Българската православна църква."

В подкрепа на гореизложеното си писмо бившият директор на Дирекцията по вероизповеданията, както и в споразумение между дирекцията, Министерството на вътрешните работи и Главната прокуратура е създаден ред за владеенето и разпореждането с църковните имоти.

Правителството на господин Виденов, без да се съобразява с гореизложеното, чрез главния експерт в Дирекцията по вероизповеданията Бончо Асенов извършва регистрация по чл. 16 от Закона за вероизповеданията на Синода на патриарх Максим. Върховният административен съд с решение № 130 от 5 март 1997 г. прогласи нищожността на този административен акт.

По подобен начин стои въпросът с другата страна в църковното разделение.

След провеждането на Четвъртия църковен народен събор и избора на неврокопския митрополит Пимен за патриарх, Министерският съвет все още не е упражнил правата си по чл. 6 от Закона за вероизповеданията, Дирекцията по вероизповеданията, правомощията си по чл. 16 от същия закон. Така че и тази група в Българската православна църква няма в момента активна легитимация.

Общественото мнение по въпроса за ръководството на православната ни църква не е еднозначно.

Първо, искрено и действено вярващи православни християни влизат в молитвено общение с Бога без да се интересуват към кого принадлежи църквата, която посещават, и въпросът за легитимността на патриарха не ги интересува. Противопоставянето Максим - Пимен само дълбоко накърнява религиозните им чувства.

Втората група - това са обявилите се за православни християни главно след 1989 г., които имат просто своите политически пристрастия към днешната българска опозиция. Те признават патриарх Максим.

Вярващите, които не са забравили времето на войнстващия атеизъм и неблагоприятната роля, която беше принудена да играе православната ни църква, приемат за свой патриарх Пимен.

Висшият клир и определена част от свещеничеството, свързани с патриарх Максим, ги признават за предстоятел на православната ни църква. Друга немалка част от клира признават за патриарх Пимен. Главите на православните църкви поддържат дългогодишни връзки с православната ни църква - някои от тях признават патриарх Максим, съзирайки в разделението

опасен прецедент. Други, като украинският патриарх Филарет, участваха в интронизацията на патриарх Пимен. Всичко това показва колко тежък е въпросът и на какво голямо разделение сме свидетели.

И аз ще кажа защо според мен, и то не като частно лице, не като историк, а като представител на изпълнителната власт, сме стигнали до този хал.

Веднага след Втората световна война Българската православна църква е подложена на много тежки удари. Аз, госпожо Дончева, ще предоставя всички тези документи, които сега ще цитирам. Може би голяма част от тях познавате, защото разбрах, че Вие се занимавате с тази материя не отскоро.

Още непосредствено при установяването на така наречената нова власт тогава, в писмо на Георги Димитров до Трайчо Костов е казано какво ще се случи с православната църква, цитирам: "Нашето стремление в настоящия момент трябва да бъде насочено към поставяне на черквата в служба на отечественофронтовската власт, а това е напълно достижимо." В отговор Трайчо Костов му пише: "От работата на църковния комитет ние вече бяхме решили да се заинтересуваме повече както от гледна точка на хората, които представляват партията в него, така и от гледна точка на подтикване на неговата работа за демократизиране на църквата и ограничаване правата на екзарха."

Искам да ви кажа, че със специално решение на Секретариата на ЦК на БКП е предложено екзарх Стефан да бъде освободен, като че ли е висш чиновник.

Искам да ви кажа, че със специално писмо до Съюза на съветските социалистически републики е поискано мнението дали може Българската екзархия да бъде издигната в патриаршия и в отговор на запитването на Димитров от Москва е съобщено, че там смятат, цитирам: "за целесъобразно въздигането на Българската екзархия в патриаршия и на екзарха в патриарх".

Искам да ви кажа какъв е пътят, по който са се одобрявали митрополитите в нашата страна в този период.

В Управителния съвет на Свещеническия съюз е изготвен доклад от свещеници единствено и само членове на Българската работническа партия - комунисти, във връзка със смъртта на сливения митрополит Евлогий и евентуалните кандидати за неговата длъжност. Целта е партията да има готовност да подработи епархийски избиратели по околии по изготвен специално за целта списък, за да може да се осигури избирането на подходящите за тази партия лица. Основното искане е бъдещият митрополит да е готов да сътрудничи с властта. И накрая, за да имате възможност да коментирате това, което казах, госпожо Дончева, ще Ви прочета Решение А № 145 на Политбюро на ЦК на БКП от 8 март 1981 г.:

"За глава на Българската православна църква да се предложи и поддържа кандидатурата на ловешки митрополит Максим. Възлага на председателя на Комитета по църковни въпроси към Министерството на външните работи другаря Михаил Кючуков да извърши необходимата подготовка за осигуряване избора на митрополит Максим за патриарх на православната ни църква." (Смях и ръкопляскания от мнозинството). Този документ носи подписите на Тодор Живков, Иван Михайлов, Димо Дичев, Живко Живков, Станко Тодоров и Пенчо Кубадински. (Ръкопляскания от мнозинството)³.

Този документ има своя политически ефект към онзи момент. Той се съдържа във факта, че за първи път публично бе огласено решението на върховния орган на тоталитарната държава за избирането на Максим за български патриарх. Това остана в общественото съзнание – този глава на БПЦ е ръкоположен от върха на БКП. Каквито и интерпретации да се правят – от цезаропапистки вариант до неизбежността на функциониране на църквата в тоталитарната държава противниците на Максим бяха снабдени със солиден аргумент. И днес мисля, че тогава имаше огромен шанс за национален урок по смирение, който за жалост не се получи.

Правителството продължи да поддържа отношения и с двата синода. Бяха проведени серия от срещи още през 1997 г., но път на съгласие нямаше.

³ Вж. стенограмата в сайта на Народното събрание - <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/6/ID/2168/>

По-скоро оставаха неприятните впечатления от остри спорове главно по материални въпроси – църковни имоти и свещоливницата, отколкото по големия национален въпрос – липсата на вяра и огромният атеизъм наследство от тоталитарния режим.

Есента на 1997 г. бе белязана от два обнадеждаващи факта – излизането на първия учебник по предмет „Религия“ и неговото въвеждане в началния етап на училищното образование и обединителната конференция на българските мюсюлмани. Учебният предмет по силата на конституцията и законите на страната бе свободноизбираем и организирахме кампания за неговото изучаване. Няма да забравя, че от малкия брой записали се – около 20 хиляди деца, повече от половината бяха от епархията на Старозагорската митрополия. Вярвам, че това се дължеше на дълбоките корени на християнската вяра, пуснати по време на прекрасния български свещеник – митрополит Методий Кусев (1838-1922), водил 26 години своята митрополия. Ще си позволя да цитирам само няколко думи, казани от него по адреса на безбожния социализъм, за да убедя читателя в мъдростта му и проникателността му, които са оставили дълбоки следи: „сеятел на разврата, поразител на морала, враг на общественото благосъстояние и подкопател основанията на държавното могъщество“⁴. Все още имаше жива връзка между поколенията възпитавани в този дух и техните наследници, за да се получи този впечатляващ резултат.

Сериозните усилия на хората от дирекция по изповеданията за обединителна конференция на мюсюлманите в България дадоха резултат. Въпреки че някои поеха ангажименти, от които се отметнаха все пак това голямо събитие за мюсюлманската общност бе факт. В някаква степен, давайки път за свободен верски избор на тези български граждани, държавата се извини за проведения насилствен процес върху тях в края на българския комунизъм.

В света на българските католици в началото на 1998 г. имаше събитие от особена важност. За първи път папата обяви за блажен български

⁴ Митрополит Методий Кусев. Окръжно до Благоговейните свещеници в Старозагорска епархия, Социалист, Стара Загора, 1894, № 25.

католически свещеник – Евгений Босилков (1900-1952). На 15 март на специална церемония в катедралата Св. Петър папа Йоан Павел II благослови на извънредна аудиенция българските поклонници в Рим и чрез тях всички българи. В своето емоционално слово, той заяви, че мъченикът Евгений Босилков е жертва на комунистическата власт и е умрял за вярата Христова. Това бе огромно признание за силата на християнската вяра сред българските католици и преклонение пред тежките изпитания на които са били поставени след налагането на комунистическия режим в страната.

Търсенето на решения за разкола в православната църква доведе на бял свят Софийски всеправославен поместен събор в храма "Св. Ал. Невски", проведен на 30 септември и 1 октомври 1998 г. На него участва и Цариградският вселенски патриарх Вартоломей, патриархът на Антиохия и целия Изток Игнатий VI, Московският и на цяла Русия патриарх Алексий II, патриархът на Александрия и цяла Африка Петър VII, патриархът на Белград и цяла Сърбия Павел, патриархът на Букурещ и цяла Румъния Теоктист и други представители на поместните патриаршески автокефални и автономни Православни църкви. Покаяната декларация, опитите за смирение в крайна сметка доведоха до негативен резултат. Дори Вселенският патриарх не успя да наложи тон на взаимно уважение. Разделението продължи.

През 1999 г. правителството даде поредния си принос в свободното развитие на християнските общности. С негово решение се появи духовно училище за българските протестанти. И тези страдали от комунизма български граждани получиха шанс да развият своето образование и култура на вярващи хора.

Така в навечерието на новия век се очертават няколко извода: липса на съзнание за ролята на църквата в лекуването на посткомунистическото общество; църква силно привлечена от темите за материалните въпроси; нарастващо влияние на протестантските деноминации; активно включване на мюсюлманското вероизповедание в електоралните въпроси на етнически затворена партия; останал не решен въпроса с връзките на религиозните общности с репресивния апарат на тоталитарната държава. За всички тях се

нуждаехме от съгласие на парламентарните сили. За жалост само в една област – архивите на Държавна сигурност бе постигнато такова решение със закон. В останалата си част решения дойдоха по естествения път на Божиите решения – след като част от личностите на конфликта напуснаха нашия свят.

Veselin Metodiev

(Abstract)

The following work aims to outline the problems, confronted during the post-communist society and based on the axis of state and church relationship. The analysis follows the factual history of the 1990s as it was represented in the popular media. The article's main contribution to the field of studies derives from the author's personal involvement in the events. However that is not a personal narrative but rather an attempt to construct the most important areas of a highly important topic in Bulgaria's modern history. The eve of the 25 anniversary of the fall of the Berlin represents an opportunity for the opening of a coherent historical analysis. The relationship between state and church is depicted with the use of primary sources, the National Assembly of the Republic of Bulgaria's stenographic records.